

Артеменко Г. С.,

кандидат філологічних наук,

асистент кафедри історії та культури української мови філологічного факультету
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

МОДЕЛЬ ДОБРА І ЗЛА В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ: СТАТИСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті проаналізовано українські фразеологізми із загальним значенням вияву добра чи зла в аспекті статистичного моделювання. Окрім підрахунку кількості таких стійких одиниць, їхнього відсоткового співвідношення, залучено також формулу семантичної ваги слів у лексико-семантичних групах. Використання цієї формули дає змогу визначити доміную, ядро, основний склад, периферію певної семантичної групи фразеологізмів, зокрема і фразеологізмів на позначення добра і зла в українській мові.

Формулу семантичної ваги слів доцільно використовувати й тоді, коли потрібно дізнатися, якою є семантична вага окремого компонента у цілісному фразеологізмі, тобто, наскільки мотивованим він є. Недоліком такого математичного методу є те, що його використання можливе лише у фразеологізмах, компоненти яких мінімально переосмислені; для фразеологічних зрощень та єдностей дуже часто чітко вирахувати семантичну вагу компонентів фразеологізмів неможливо, оскільки компоненти таких стійких одиниць не реалізують своїх значень, зафіксованих словниками, а входять до складу фразеологізму на основі реалізації значення окремих слотів своєї фреймової структури, котра не прописана чітко у словнику.

Для аналізу стереотипних концептуально-метафоричних моделей фразеологізмів доцільно розраховувати міру семантичної наближеності концептуального референта і корелята та формулу семантичної дистанції між словами. Наприклад, на основі відповідностей між різновидами зла та способами їх вираження у фразеології можна вирахувати семантичну наближеність корелята та референта стійких одиниць.

Визначити рівень продуктивності та регулярності певної моделі творення фразеологізму можна з допомогою розрахунку міри фразеологічного зв'язку між компонентами бінома.

Поєднання когнітивно-лінгвістичних методів дослідження фразеологізмів із структурно-семантичними та статистичними вважаємо не лише доцільним, а й необхідними для кращого розуміння особливостей сприйняття світу людиною.

Ключові слова: фразеологізм, моделювання фразеологізмів, статистичні методи моделювання фразеологізмів, концептуально-метафоричні моделі фразеологізмів.

Постановка проблеми. Під час когнітивно-лінгвістичного моделювання фразеологізмів (встановлення концептуальних метафор, метонімій, на основі яких утворено фразеологізм; визначення задіяних слотів фрейму) постають питання продуктивності тієї чи тієї моделі, мотивованості зв'язку між компонентами фразеологізму чи концептуальним референтом і корелятом тощо. Для підтвердження чи спростування функці-

онування окремої фразеологічної моделі доцільно використовувати статистичні методи аналізу мовних одиниць.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Неодмінним супутником різних методів моделювання фразеологізмів є статистична обробка матеріалу, пов'язана із частотністю використання стійких одиниць у дискурсі [1], певного компонента у складі різних фразеологізмів [2], кількості фразеологічних репрезентаторів певного значення [3], зіставного аналізу фразеологізмів різних мов [4; 5; 6].

Мета статті – проаналізувати фразеологізми української мови на позначення добра і зла в аспекті статистичного моделювання.

Виклад основного матеріалу. Підрахунок кількості та відсоткового співвідношення фразеологізмів на позначення добра і зла, а також різних моделей їх творення дає змогу робити висновки про особливості сприйняття та відображення мовними засобами різних виявів зла й добра. Окрім того, вважаємо доречним використання математичних методів іншого типу, наприклад, формули семантичної ваги слів у лексико-семантичних групах: $W = ((n+1) - r) / n$, де W – семантична вага компоненту, n – загальна кількість компонентів тлумачення, r – порядковий номер реалізованого компонента. У результаті застосування такого методу у межах певної лексико-семантичної групи можна виділити її доміную (найбільша семантична вага), ядро, основний склад, периферію [напр., 7, с. 189; 8]. Важливе значення для застосування такої формули має порядковий номер використаного значення слова, отже, необхідною передумовою є залучення словників.

Метод дієвий для визначення ядра і периферії фразеологізмів певної тематичної групи: чим віддаленішим є реалізоване фразеологізмом значення, тим далі на периферії опиняється фразеологізм. Так можемо мотивувати підбір фразеологізмів на позначення добра та зла та виведення за межі аналізу фразеологізму типу у порядку – «в доброму стані, вигляді і т. ін. Так, як слід, належним чином, добре, правильно і т. ін.» [9, с. 546] (фразеологізм реалізує значення *добре* – «3. Про успішний хід справи, сприятливе оточення» [10, Т2, с. 321]), семантична вага якого $W = ((4+1) - 3) / 4 = 0,5$; *нехай (хай) буде гречка* – «уживається для вираження згоди; гаразд, добре» (СФ. с. 169), (реалізує значення *добре* – «4. Уживається на позначення згоди» [10, Т2, с. 321]), $W = ((4+1) - 4) / 4 = 0,25$). Семантична вага реалізованого значення фразеологізмом *носити на руках* – «дуже добре ставитися, виявляти велику прихильність, увагу до кого-небудь [9, с. 440] вища ($W = ((4+1) - 1) / 4 = 1$), тому такий фразеологізм входить до ядра групи одиниць, що позначають добро і зло.

Формулу можна використовувати тоді, коли потрібно дізнатися, якою є семантична вага компонента у цілісному фразеологізмі.

логізмові, тобто, наскільки мотивованим він є. Так, *серце* – це «1. Центральний орган кровоносної системи у вигляді м'язового мішка, ритмічні скорочення якого забезпечують кровообіг. 2. Цей орган у людини як зосередження почуттів, настроїв, переживань. 3. Ласкаве звертання до кого-небудь. 4. Гнів, роздратування. 5. Головна частина, центр чого-небудь. 6. Металева частина дзвона. 7. *діал.* Медуза» [10, Т. 9, с. 141–149], а також у складі синонімічного ряду до слова *гнів*: «злість, серце, персердя *діал.*, іритація *зах.*, пасія *діал.*» [11]. Тому семантична вага компонента *серце* у фразеологізмах з *серцем* – «сердито, з гнівом, зі злістю» [9, с. 64], *мати серце* – «2. бути незадоволеним ким-, чим-небудь, ображатися, гніватися, сердитися на кого-небудь» становить: $W_1 = ((7+1) - 4) / 7 = 0,57$; $W_2 = ((6+1) - 2) / 6 = 0,83$; $W_{\text{сер}} = (W_1 + W_2) / 2 = (0,57 + 0,83) = 0,7$.

Недоліком такого статистичного методу є те, що його використання можливе лише у фразеологізмах, компоненти яких мінімально переосмислені. Наприклад, для вираховування вмотивованості фразеологізму *сплатити борг* – «1. Віддячити кому-небудь за щось хороше або за добре ставлення до себе. 2. Помститися кому-небудь за вчинене зло, неприємність» [9, с. 682], (*борг* – «те, що взяте в позичку; позичене» [10, Т. 2, с. 217], *платити* – «відповідати на чий-небудь-дії, вчинки, якість почуття і т. ін.» [10, Т. 6, с. 568], вирахувати ступінь реалізованої у стійкій одиниці семантичної ваги можна лише для компоненту *сплатити*, більше того, визначальне значення доброї чи злої дії не закладене в жодному із прямих значень компонентів. Неможливо чітко вирахувати семантичну вагу компонентів фразеологізмів *вовк в овечій шкурі* [9, с. 119], *камінь у город* [9, с. 286], які не реалізують своїх значень, зафіксованих словниками, а входять до складу фразеологізму на основі реалізації значення окремих слотів своєї фреймової структури, котра не прописана чітко у словнику (вовк як «хижак родини собачих, звичайно сірої масті» [10, Т. 2, с. 711] має велику кількість характеристик: колір, розмір, вік, поведінка тощо, але лише на одній із них фокусується увага свідомості під час компонування зовнішньої форми фразеологізму).

Таблиця 1

Репрезентація добра фразеологізмами української мови

Добро	Семантика добра, реалізована фразеологічними референтами		
	доброзичливість	добрий характер, доброта	добрі справи
Відображення добра фразеологічними корелятами			
Бог, Мати Божа, Христос	5	1	
душа	2	3	
частини тіла	серце	6	
	очі	1	
фінанси			3
погодні явища	1	1	
ширість	1		
м'якість		4	
святість			1
чистота	1		
тепло	1		
щедрість		1	
великий	1		

Під час кількісного аналізу одиниць у текстах використовують формулу $V = 2C / (m+n)$, (C – кількість спільних значень, чи семем, двох порівнюваних одиниць, m та n – загальна кількість значень порівнюваних одиниць, V – міра семантичної наближеності [див. напр. 7, с. 190]. У фразеології така формула може знайти застосування під час аналізу стереотипних концептуально-метафоричних моделей (V – міра семантичної наближеності концептуального референта і корелята, C – кількість їх регулярного перехрещення, m та n – загальна кількість реалізацій референта та корелята у межах означеного тематичного поля або у фразеології загалом). Схоже спрямування і у формули семантичної дистанції між словами $D = 1 - 2q / (A+B)$, де q – спільне значення слів-кореляторів, $A+B$ – сума їх значень, D – семантична відстань ядерними та периферійними алонімами [12, с. 38].

Для здійснення такого роду підрахунків відобразимо фразеологічну репрезентацію добра і зла у вигляді таблиць:

На основі цих відповідностей можна вираховувати семантичну наближеність корелята та референта, наприклад, для стереотипного відображення доброти через м'якість ($V = 2*4 / (4+16) = 0,4$) або через серце ($V = 2*6 / (9+16) = 0,48$), щедрість ($V = 2*1 / (1+16) = 0,1$) як компонентів фразеологізмів (відповідно, семантична дистанція між ними становитиме:

Таблиця 2

Репрезентація зла фразеологізмами української мови

Зло	Семантика зла, реалізована фразеологічними референтами				
	недоброзичливість	злість	лицемірство	помста	злочин
Відображення зла фразеологічними корелятами					
частини тіла	зуби	5	1		
	язик	2	1		
	жовч	1			
	серце		3		
	очі	7	4		
	кулак			1	
відсутність душі	1				
лихий, злий	1				
тварини	змія		3		
	вовк			1	
	собака	1			
	овеча шкіра			2	
фінанси				4	
камінь	1		1	1	
побиття	3				
гострота	3				
гріх		1			
вогонь	1				1
кипіння	1				
холод	1				
слизький					1
мокрый					1
чорт		5			
Бог + іронія			1		

$$D_{\text{м'якість}} = 1 - 2*4 / (4+6) = 0,6; D_{\text{серце}} = 1 - 2*6 / (9+16) = 0,52;$$

$$D_{\text{щепність}} = 1 - 2*1 / (1+16) = 0,9).$$

Такі ж підрахунки можна здійснювати за формулою $K = \sqrt{(x^2 / N)}$, де K – «міра фразеологічного зв'язку між компонентами бінома» [13, с. 286]. X вираховуємо за ще однією формулою: $x^2 = (ad - bc)^2 * N / (a + c) * (b + d) * (a + b) * (c + d)$. Біномом вважають сполучення двох слів, що є регулярним у фразеології. З іншого боку, біномом можна вважати і певний компонент фразеологізму разом із його значенням, регулярно відтворюваним у певній кількості стійких одиниць. Тоді K розраховуємо за наведеними вище таблицями. Наприклад, добро як референт утілено у серці-кореляті (рахуємо у межах категорії добра-зла):

Таблиця 3

Модель добро – серце в українській фразеології

	Добро	Інші ознаки	Всього
Серце	9 (a)	3 (b)	12
Інші об'єкти	17 (c)	47 (d)	64
Всього	26	50	76

$$x^2 = (a*d - b*c)^2 * N / (a + c) * (b + d) * (a + b) * (c + d) = (9*47 - 3*17)^2 * 76 / (9 + 17) * (3 + 47) * (9 + 3) * (17 + 47) = 372; K = \sqrt{(x^2 / N)} = \sqrt{(372 * 18)} = 81,8.$$

Якщо ж розглядати біном як суто зовнішню форму фразеологізму, то чим більшою є кількість його реалізацій, тим більшою буде величина K , тобто, таку зовнішню форму-біном можна вважати стереотипною, а на основі моделювання фразеологізмів робити висновки про першочерговість / другорядність тих чи інших компонентів (корелятивів) для свідомості людини і нації загалом. Наприклад, поєднання серце + м'який використано на позначення доброти людини використано у трьох фразеологізмах (мати м'яке серце [9, с. 374], м'який серцем [9, с. 413], розм'якло (пом'яшало) серце [9, с. 640]), що можна зобразити так:

Таблиця 4

Модель добро – м'яке серце в українській фразеології

	М'яке	Інші ознаки	Всього
Серце	3 (a)	3 (b)	6
Інші об'єкти	1 (c)	7 (d)	12
Всього	4	14	18

$$x^2 = (a*d - b*c)^2 * N / (a + c) * (b + d) * (a + b) * (c + d) = (3*7 - 3*1)^2 * 18 / (3 + 1) * (3 + 7) * (3 + 3) * (1 + 7) = 2,025; K = \sqrt{(x^2 / N)} = \sqrt{(2,025 * 18)} = 6,03.$$

Для унаочнення таких підрахунків можна будувати ще й таблиці, де зібрано усі можливі сполучення іменника та прикметника, іменника та дієслова (залежно від спрямування пошуків) із спільною семантикою. Наприклад, фразеологізми із структурою іменник + прикметник на позначення добра:

Таблиця 5

Модель добро – іменник+прикметник в українській фразеології

	М'який	Великий	Чистий	Щирий	добрий	Ласкавий	останній
Серце	3	1	1	1	1		
Душа	1			1			
шматок хліба							1
слово						1	

Висновки. Звичайно, лише ці цифри не мають лінгвістичного значення, однак, за умови систематичності та всеохопності підрахунків, стають математичним підґрунтям висловлювань про стереотипність зв'язків у фразеології, мотивованість, поширеність певного компонента тощо. **Перспективи дослідження** вбачаємо в поєднанні когнітивно-лінгвістичних методів дослідження фразеологізмів із структурно-семантичними та статистичними, що вважаємо не лише доцільним, а й необхідними для кращого розуміння особливостей сприйняття світу людиною.

Література:

- Скаб М. В. Фразеологізми як концептовиражальний засіб. *Учені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського*. Симферополь : Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2007. Т 20 (59), № 6. С. 42–48.
- Гуменюк І. І. Синтагматичні та парадигматичні зв'язки у фразеологічних одиницях англійської та української мов. *Проблеми романо-германської філології : зб. наук. праць*. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2005. С. 74–80.
- Котловський А. Ідеографічна характеристика англійських фразеологізмів на позначення соціальної поведінки людини (категорія відношення). *Наукові записки. Серія : Філологічні науки (мовознавство) : у 5 ч.* Вип. 75 (4). Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. С. 228–233.
- Денисенко С. Н. Проблеми фразеологічної деривації з погляду переказу. *Мовознавство*. 1989. № 3. С. 36–41.
- Рахматова Є. Портретна характеристика людини в українській і російській фразеології: комп'ютерна версія. *Учені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського*. Симферополь : Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2012. Т. 25 (64). № 3 (2). С. 223–229.
- Китайгородська К. Концепти «ЖИТТЯ» і «СМЕРТЬ» у фразеологічних картинах світу англійської та української мов. *Наукові записки. Серія : Філологічні науки (мовознавство) : у 5 ч.* Вип. 75 (4). Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. С. 205–209.
- Іваніна І. Дослідження парадигматичних відносин та епідигматики прикметників лексико-семантичної групи зі значенням «сильний» у клерикальних текстах середньовісній німецької мови. *Наукові записки. Серія : Філологічні науки (мовознавство) : у 5 ч.* Вип. 75 (4). Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. С. 189–192.
- Горлова Л. А. Інвентаризація лексико-семантичної групи німецьких прикметників зі значенням «пристойний». *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. Житомир, 2006. Вип. 27. С. 165–169.
- Словник фразеологізмів української мови. К. : Наук. думка, 2003. 1104 с.
- Словник української мови: в 11 т. К. : Наук. думка, 1970–1980.
- Словник синонімів української мови: в 2 т. К. : Наук. думка, 1999–2000.
- Кобякова І. К. Концептуалізація та категоризація гумору. *Вісник СумДУ*. Суми, 2006. № 11 (95). Т. 1. С. 35–39.
- Задорожна І. Розпізнавання фразеологізмів серед різних видів сполучень слів за допомогою статистичних методів (на матеріалі німецької мови). *Проблеми загального, германського та слов'янського мовознавства. До 70-річчя проф. В. В. Левицького*. Чернівці : Книги – XXI, 2008. С. 284–289.

Artemenko H. A model of good and wrong in the Ukrainian idioms: statistical aspect

Summary. Idioms modelling in modern linguistics is presented in various directions: structural-semantic, cognitive,

comparative, comparative-historical etc. This article is devoted to the statistical modeling of Ukrainian idioms with the general meaning of good or evil. Calculation of such idiom's numbers and percentage ratio, the formula of the semantic weight of words are also applied. The formula of the semantic weight of is used to determine the dominant, the core, the main composition, the periphery of a certain semantic group of idioms, for example, Ukrainian idioms with the general meaning of good and evil. One can use the semantic weight of words formula if it is necessary to establish the semantic weight of a separate component in a complete idiom and its motivation.

This method can be applied only to highly motivated stable units with minimally reinterpreted components and it can't be used for idioms conjunctions and units modeling because it is often impossible to clearly calculate the semantic weight of the components of such phraseological units.

The formula of the word's semantic distance is applied to determine the degree of semantic proximity of target and source concepts. For example, it is possible to calculate the semantic proximity of target and source concepts on the basis of correspondences between types of evil and ways of its idiom's representation.

It is possible to determine the level of productivity and regularity of a certain idiom's model by calculating the degree of connection between the components of the stable units or between target concept / domains and source concept / domains.

The combination of cognitive-linguistic methods with structural-semantic and statistical methods of studying idioms are necessary for a better understanding of the human perception of the world.

Key words: idiom, model, statistical methods, target concept / domain, source concept / domain, the model of cognitive metaphor.